

มรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรม: ประเพณีลอยกระทงของประเทศไทย

รองศาสตราจารย์ฤทธิรงค์ จิวากานนท์

แหล่งข้อมูล: สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ชีวิตไทยกับสายน้ำ

วัฒนธรรมและขนบธรรมเนียมประเพณีไทยหลายประเภทมีจุดเริ่มต้นจากความผูกพันของชีวิตคนไทยกับแหล่งน้ำ แต่เดิมน้ำ สังคมไทยเป็นสังคมเกษตรกรรมที่ต้องพึ่งพาอาศัยแหล่งน้ำและพื้นที่โดยรอบ ความผูกพันนี้ นำไปสู่แนวทางวิถีชีวิตของคนไทย ซึ่งสะท้อนให้เห็นชัดเจนในเรื่องคติความเชื่อ นิทาน เรื่องเล่า พิธีกรรม ประเพณี และงานศิลปกรรมต่าง ๆ ล้วนทำให้เห็นว่าคนไทยให้ความสำคัญและมีความผูกพันกับน้ำอย่างใกล้ชิด เช่น การตั้งชื่อถิ่นฐานบ้านเรือนที่บ่งบอกลักษณะภูมิประเทศว่าอยู่บริเวณแหล่งน้ำ อาทิ ห้วย หนอง คลอง บาง เป็นต้น หรือการสร้างสัญลักษณ์ของน้ำในรูปแบบต่าง ๆ เช่น พญานาค ปลาตะเพียน หอยสังข์ และดอกบัว เพื่อสื่อความหมายว่า น้ำมี “พระคุณ” ต่อความอุดมสมบูรณ์ของชีวิตอย่างยิ่ง นอกจากนี้ความผันแปรเปลี่ยนของสภาวะภูมิอากาศ เป็นสิ่งที่เหนือการควบคุมของผู้คน ดังนั้นคนไทยสมัยก่อนจึงมีคติความเชื่อว่า แหล่งน้ำทั้งหลายมีเทพดาอารักษ์ปกปักรักษาและเป็นที่พึ่งพาได้ในยามยาก เมื่อผู้คนได้รับการดูแลให้อยู่ดีมีสุขแล้ว ก็ทำพิธีทดแทนพระคุณ และขอขมาหากได้กระทำความผิดให้เสื่อมเสียหาย

ดังนั้น คนไทยจึงมีพิธีกรรมและประเพณีที่เกี่ยวข้องกับน้ำตลอดทุกช่วงชีวิต ทั้งที่เป็นพระราชพิธีของหลวง และพิธีกรรมของประชาชนทั่วไป ยกตัวอย่างพระราชพิธีของหลวง เช่น น้ำมูรธาภิเษกในพิธีบรมราชาภิเษก พระราชพิธีลงทรง พระราชพิธีพืชมงคล (พิธีขอฝน) พระราชพิธีศรีสัจปานกาล (น้ำพระพิพัฒน์สัตยา) พระราชพิธีลอยพระประทีป เป็นต้น ส่วนตัวอย่างในพิธีกรรมและประเพณีพื้นบ้าน เช่น งานบุญบั้งไฟ (พิธีขอฝน) ตรุษสงกรานต์ ประเพณีลอยกระทง เป็นต้น

ประเพณีลอยกระทงกับคนไทย

ประเพณีลอยกระทง เป็นมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมของคนไทยมาเป็นเวลาช้านาน โดยเฉพาะในสังคมลุ่มน้ำ ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าวิถีชีวิตของคนไทยมีความผูกพันกับน้ำอย่างใกล้ชิด ตั้งแต่การตั้งถิ่นฐานริมน้ำ การใช้น้ำในการทำเกษตร และเพื่อการอุปโภคบริโภคประจำวัน แม่น้ำเป็นเส้นทางสัญจรและเป็นพื้นที่เพื่อการปฏิสัมพันธ์กับคนในชุมชน น้ำจึงมีอิทธิพลต่อการดำรงชีวิตของคนไทย ดังนั้น คนไทยจึงตระหนักถึง “พระคุณ” แห่งน้ำ ด้วยจิตสำนึกที่จะแสดงความกตัญญูต่อแหล่งน้ำ และเพื่อเป็นการขอมาน้ำที่อาจจะล้นเกินหรือทำลายแหล่งน้ำในบางครา ทั้งด้วยตั้งใจหรือไม่ตั้งใจก็ตาม จึงก่อให้เกิดประเพณีลอยกระทงที่เป็นวัฒนธรรมอันดีงามของไทยขึ้น

จากการศึกษาเรื่อง ประเพณีลอยกระทง พบว่า ประเพณีลอยกระทงบ่งบอกถึงวิถีชีวิตไทยในหลายมิติ ได้แก่ มิติทางด้านเกษตรที่เกี่ยวข้องกับปริมาณน้ำในแต่ละช่วงปี ในเดือน ๑๒ เวลานั้นน้ำเจิ่ง เป็นช่วงเวลา ที่ชาวนาคอยข้าวในนาจะสุกและคอยจะเก็บเกี่ยว เป็นช่วงเวลาผ่อนคลาย ว่างจากการทำนา ฝนฟ้าปลอดโปร่ง

น้ำนิ่งและใสสะอาด ประเพณีลอยกระทงจึงเกิดขึ้นในเดือนนี้ ในมิติทางสังคม ประเพณีลอยกระทงทำให้มีการรวมตัวของผู้คน ร่วมแรงร่วมใจทำกิจกรรมตามคติความเชื่อและความศรัทธาทางศาสนา ก่อให้เกิดความสมัครสมานสามัคคีภายในชุมชน มิติทางด้านศาสนา เป็นการสร้างจิตสำนึกในการแทนคุณ บำเพ็ญกุศลทำความดีให้จิตใจเบิกบาน ส่งเสริมพระพุทธศาสนาด้วยการเข้าวัดฟังเทศน์ฟังธรรม ส่วนมิติทางด้านวัฒนธรรมนั้น ประเพณีลอยกระทงสะท้อนให้เห็นความเป็นอยู่ของคนไทย ขนบธรรมเนียมประเพณี คติความเชื่อ และนิทานเรื่องเล่าต่าง ๆ มิติทางด้านศิลปกรรม มีการคิดค้นประดิษฐ์กระทงในรูปแบบต่าง ๆ ด้วยภูมิปัญญางานดอกไม้ ใบตอง เครื่องหอม ก่อให้เกิดงานสร้างสรรค์นวัตกรรมตลอดเวลา

กล่าวถึงการประดิษฐ์กระทงของคนไทยนั้นมีเอกลักษณ์เฉพาะที่โดดเด่นไม่เหมือนที่ใดในโลก แสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาในการสร้างสรรค์งานดอกไม้สดของคนไทย คือจะใช้ส่วนต่าง ๆ ของดอกไม้มาประกอบ ประสาน จัดเรียง และประกอบสร้างชิ้นใหม่ให้เป็นดอกไม้ในรูปแบบต่าง ๆ ซึ่งนอกจากจะแสดงให้เห็นฝีมือและความคิดสร้างสรรค์ของผู้ผลิตงานดอกไม้สดแล้ว ยังเป็นการแสดงถึงความศรัทธาในพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และแสดงถึงความกตัญญูและการขอขมาด้วยใจจริงต่อแม่น้ำลำธาร ในการทำกระทงกระทงหนึ่งนั้นจึงต้องอาศัยฝีมือทั้งงานเย็บแบบ งานผูก รัด มัด ร้อย ดอกไม้สดและใบตองเพื่อให้เกิดความงดงาม การลอยกระทงจึงไม่เพียงแต่เป็นการลอยเครื่องบูชาสายน้ำ แต่ยังเป็นการแสดงให้เห็นความตั้งใจและสำนึกของคนไทยที่มีต่อสายน้ำผ่านการสร้างสรรค์งานฝีมือที่มีความวิจิตรงดงาม

นอกจากมิติด้านสังคมและวัฒนธรรมแล้ว ประเพณีลอยกระทงยังเป็นวัฒนธรรมที่ขับเคลื่อนการดูแลสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืน การแสดงความกตัญญูและการสำนึกคุณต่อแหล่งน้ำ ทำให้คนไทยและผู้มีส่วนเกี่ยวข้องทุกภาคส่วนตระหนักถึงสิ่งแวดล้อมทางน้ำที่ดี การดูแลรักษา และการสร้างจิตสำนึกของผู้คนในสังคม ถือเป็นกุศโลบายที่สร้างความยั่งยืนทางสังคม

ในปัจจุบันคนไทยทั่วประเทศ จัดงานเฉลิมฉลองประเพณีลอยกระทงที่สะท้อนคติความเชื่อและการดำรงชีวิต ด้วยวัตถุประสงค์หลายประการ ดังนี้

๑. เพื่อรำลึกถึงพระคุณของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
๒. เพื่อแสดงความสำนึกคุณของน้ำในแหล่งน้ำต่าง ๆ และขอขมาลาโทษที่อาจทำให้แหล่งน้ำไม่สะอาด
๓. เพื่อความรื่นเริง ในสภาวะอากาศและฤดูกาลเอื้ออำนวย เป็นการสร้างความสมัครสมานสามัคคีในชุมชน
๔. เพื่อสืบสานและส่งเสริมงานช่างฝีมือในการประดิษฐ์กระทงด้วยดอกไม้สด ใบตอง และวัสดุอื่น ๆ ก่อให้การริเริ่มสร้างสรรค์ สืบสาน และต่อยอดภูมิปัญญาของไทย
๕. เพื่ออนุรักษ์สิ่งแวดล้อมให้มีสุขภาพที่ดีและยั่งยืน เป็นการปลูกจิตสำนึกให้คนไทยรู้จักคุณค่าของแหล่งน้ำ และหวงแหนสิ่งแวดล้อมมิให้ถูกทำลายไป
๖. เพื่ออภารงส่งเสริมวัฒนธรรมประเพณีไทยที่มีคุณค่ามิให้เสื่อมสูญ และให้เป็นที่แพร่หลายไปทั่วโลก

๗. เพื่อทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ในงานประเพณีลอยกระทง ประชาชนจะเข้าวัดทำบุญและฟังเทศน์ฟังธรรม

การทำนุบำรุงส่งเสริมประเพณีลอยกระทง

เป็นที่ยอมรับว่า ประเพณีลอยกระทง เป็นประเพณีของไทยที่มีคุณค่า ควรดำรงไว้ให้คนรุ่นหลังสืบไป การทำนุบำรุงส่งเสริมให้คนในสังคมได้ตระหนักรู้ถึงคุณค่าและคุณประโยชน์ของประเพณีลอยกระทง ตลอดจนเข้าใจแนวคิดและวิถีแห่งไทย จะทำให้ประเพณีลอยกระทงที่ดำรงเป็นที่ยาวนานรักษาและพัฒนาไปในทิศทางที่เหมาะสมและยั่งยืนสืบไป

๑. การให้ความรู้ความเข้าใจ

การให้ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับประเพณีลอยกระทงเป็นสิ่งสำคัญ เพราะจะทำให้การดูแลรักษา ศิลปวัฒนธรรมประเพณีเป็นไปได้อย่างสมดุลกับการเปลี่ยนแปลงอันรวดเร็วของเศรษฐกิจและสังคม โดยเฉพาะในปัจจุบันที่คนให้ความสนใจกับนโยบายเศรษฐกิจสร้างสรรค์ และ กระแสนิยมพลังละมุน (soft power) ซึ่งมีทุนทางวัฒนธรรมเป็นที่ตั้ง หากทุนทางวัฒนธรรมเกี่ยวกับประเพณีลอยกระทงไม่ได้รับการสืบทอดและถ่ายทอดอย่างเข้าใจ คุณค่าของประเพณีลอยกระทงอาจเสื่อมถอยไปได้ในที่สุด ดังนั้น การรักษาแก่นแท้ของประเพณีจึงควรได้รับการสื่อความหมายที่มีประสิทธิภาพและเหมาะสมกับบริบทของโลกสมัยใหม่

๒. การส่งเสริมฟื้นฟูประเพณีลอยกระทงในทุกระดับของสังคม

สิ่งสำคัญที่ทำให้ประเพณีที่ดำรงของชาติอยู่รอดยั่งยืนได้ คือ คนในชาติยังคงเห็นคุณค่าและปฏิบัติสืบทอดกัน มาจากรุ่นสู่รุ่น จะพบว่า ประเพณีลอยกระทงในบางพื้นที่ บางชุมชน ได้เสื่อมสูญไป หรือเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ไม่เหมาะสม เพราะขาดผู้ปฏิบัติ และไม่อาจต้านกระแสทุนนิยมได้ ดังนั้น การส่งเสริมฟื้นฟูให้ประเพณีลอยกระทง ได้กลับมาสู่ชุมชนอีกครั้ง พร้อมกับปลูกจิตสำนึกในการเชื่อมโยงระหว่างประเพณีลอยกระทงกับการรักบ้านถิ่น สิ่งแวดล้อม และการอยู่ร่วมกัน จึงต้องได้รับการฟื้นฟูในทุกระดับของสังคม ตั้งแต่สังคมกลุ่มย่อย อย่างชุมชนวัด ชุมชนหมู่บ้าน กลุ่มคน คณะ องค์กร จนถึงชุมชนเมืองใหญ่ เพื่อดูแลประเพณีอันดีงามนี้ให้มีการพัฒนาไปในทิศทางที่เหมาะสมสมดุล

๓. การสร้างการมีส่วนร่วม

แนวคิดของงานประเพณีลอยกระทงมีวัตถุประสงค์ในการสร้างความสมัครสามัคคีของคนในสังคม เพราะเป็นงานประเพณีที่มีผู้คนเข้าร่วมจำนวนมาก ด้วยงานลอยกระทงมีความสนุกสนาน สวยงาม และสร้างรายได้ให้กับผู้ค้าผู้ขายมากมาย แต่ยังคงขาด “ผู้มีส่วนร่วม” ที่จะทำให้คนในชุมชนรู้สึกเป็น “เจ้าของ” และ “หวงแหน” ความดีงามที่ปรากฏนี้ ดังนั้น การสร้างการมีส่วนร่วมของผู้คนในท้องถิ่นจึงเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้งานประเพณีลอยกระทงเกิดขึ้นจากความคิดสร้างสรรค์ กำลังแรงกายแรงใจของทุกคน สร้าง “ความภาคภูมิใจ” ในประเพณีวัฒนธรรมของตนเอง ด้วย “เอกลักษณ์” ที่โดดเด่นของแต่ละพื้นที่ ดังนี้ ประเพณีลอยกระทงจึงจะดำรงคงอยู่สืบไป

กิจกรรมที่พึงปฏิบัติในประเพณีลอยกระทง

๑. การปฏิบัติสืบทอดกันมาตามความเชื่อของแต่ละท้องถิ่นเป็นเรื่องสำคัญ แม้ความเชื่อมีความหลากหลาย แต่ก็ล้วนอยู่บนพื้นฐานความคิดที่ดีที่ชอบ ไม่ว่าจะเป็นความเชื่อเรื่องการระลึกถึงพระคุณของน้ำ ด้วยว่าชีวิตของผู้คนพึ่งพากับการกสิกรรมเป็นหลัก ความเชื่อทางด้านพระพุทธศาสนา หรือความเชื่อเรื่องการบูชาบรรพบุรุษ จึงเป็นควรให้ประเพณีลอยกระทงเป็นการทำความดี เป็นมงคลแก่ชีวิต
๒. การปฏิบัติที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา เช่น ประเพณีการเทศน์มหาชาติในวัด ทำให้ผู้คนเข้าวัดทำนุบำรุงพระศาสนาไปพร้อม ๆ กับการลอยกระทง มีการจุดประทีปตามประตู หน้าต่าง ริมน้ำ ตามโบสถ์ วิหาร และตามบ้านเรือน
๓. สร้างเสริมกิจกรรมปลูกจิตสำนึกถึงคุณค่าของแม่น้ำ ลำคลอง หนองบึง โดยการรณรงค์ทำความสะอาด และดูแลสิ่งแวดล้อมดีกรามบ้านช่องโดยรอบให้สวยงาม
๔. คำนึงถึงความสมดุลพอดีของกิจกรรมต่าง ๆ ที่ประกอบขึ้นในประเพณีลอยกระทง ให้เกิดความเหมาะสมสวยงาม ไม่ทำลายแนวคิดอันดีงาม เช่น การประกวดต่าง ๆ ต้องปฏิบัติให้เหมาะสมพอดี ไม่มุ่งเน้นการประชันขันแข่งกันจนลืมหลักการและประเพณีที่ดีงาม หรือการระมัดระวังในการเล่นพลุ ดอกไม้ไฟ และประทัดในงาน ซึ่งก่อให้เกิดความเสียหายทั้งทรัพย์สินและชีวิตได้